

UDK:297.14(575)

Ne'matulloh RAHIMOV,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish" ISESCO kafedrası maqsadli tayanch doktoranti

T.f.d., dotsenti D.Maxsudov taqrizi asosida

MARKAZIY OSIYO ALLOMALARINING FATVO ILMI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Annotatsiya

Ushbu maqola Markaziy Osiyo olimlarining fatvo ilmi rivojiga qo'shgan hissasini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada ushbu mintaqaning buyuk allomalari tomonidan fatvo berish jarayonida qo'llangan usullar, nazariy va amaliy yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning diniy-huquqiy sohadagi ilmiy merosi va bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, fatvo ilmi, islom huquqi, fiqh, diniy meros, huquqiy yondashuv, musulmon olimlari, shariat, fatvo usullari, tarixiy tahlil.

ВКЛАД УЧЕНЫХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В РАЗВИТИЕ НАУКИ ФАТВЫ

Аннотация

Эта статья посвящена изучению вклада ученых Центральной Азии в развитие науки фатвы. В статье анализируются методы, теоретические и практические подходы, применяемые великими учеными региона при вынесении фатв. Также освещается их научное наследие в религиозно-правовой сфере и его значение в современности.

Ключевые слова: Центральная Азия, наука фатвы, исламское право, фикх, религиозное наследие, правовой подход, мусульманские ученые, шариат, методы фатвы, исторический анализ.

THE CONTRIBUTION OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS TO THE DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF FATWAS

Annotation

This article is dedicated to studying the contribution of Central Asian scholars to the development of the science of fatwas. It analyzes the methods, theoretical and practical approaches used by the great scholars of the region in the process of issuing fatwas. The article also highlights their scholarly legacy in the religious-legal field and its relevance in modern times.

Key words: Central Asia, fatwa science, Islamic law, fiqh, religious heritage, legal approach, Muslim scholars, Sharia, fatwa methods, historical analysis.

Kirish. Imomi A'zam Abu Hanifa asos solgan mazhab sakkizinchi asr o'rtalarida, uning hayotlik chog'idayoq tarqala boshlab, shu asrning oxirlarida uzoq-yaqin o'lkalar, jumladan Movarounnahr, xossatan markaziy osiyoga yetib kelgan edi.

Modomiki markaziy osiyolik allomalar haqida so'z yuritilar ekan, dastlab markaziy osiyo tushunchasiga qisqa to'xtalish maqsadga muvofiq.

Hozirgi zamon tarixiy-geografik ilmiy adabiyotda markaziy osiyo deganda, - bu Osiyo qit'asidagi sub-mintaqa bo'lib, janubi-g'arbda Kaspiy dengizi va shimoli-g'arbda SHarqiy Yevropadan sharqda Xitoy va Mo'g'ulistonga qadar, janubda Afg'oniston va Erondan shimolda Rossiyaga qadar cho'zilgan. Mintaqa o'z ichiga sobiq sovet davlatlari bo'lmish Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni oladi.

Materiallar va uslublar. Markaziy Osiyoda fiqh ilmi rivojiga doir tadqiqotlar, yozilgan fatvo to'plamlari haqida so'z yuritadigan bo'lsak, ko'plab mashhur fatvo kitoblari yozilgan bo'lib, ulardan ba'zilarini birma-bir zikr qilib o'tsak;

"Al-Mulhoqat fi Fataviy Hanafiyya".

Bu kitobning muallifi imom Nosiruddin Abul Qosim Muhammad ibn Yusuf Husayniy Samarqandiydir. U kishi Hijriy 556 yilda vafot qilgan. Bu kitobni jamlash hijriy 549 yilning sha'bon oyi oxirlarida tamom bo'lgan. Keyin kitobni Jaloluddin Mahmud ibn Majduddin Husayn ibn Ahmad Asrushniy tartibga solgan. Unga ziyoda ham qilmagan, uni qisqartirmagan ham. U bu ishni Asrushnada, hijriy 603 yili sha'bonning avvalida bitirgan. Hijriy 616 yili safar oyida hammasini Samarqandda imlo qilgan.

"Xizonatul fatovo" (Fatvolar xazinasi).

Faxruddin Ahmad ibn Muhammad ibn Abu Bakr Buxoriy (vaf. 522/1128) asari bo'lib, u Zahiriddin Kabir Ali ibn Abdulaziz Marg'inoniyning (vaf. 506/1112) shogirdi ekanini asarining "Zakot kitobi"da alohida tilga olgan. Asar muqaddimasida muallif avval yozgan "Majmaul fatovo" (Fatvolar majmuasi) asarini hamda oldin o'tgan faqihlarning 20 ga yaqin fatvo to'plamlarini tilga olib, ulardan istifoda etgan holda, katta-yu kichikning yod

olishi va o'qishi uchun qisqa fatvo to'plami tuzayotganini bildirgan. Asar odatdagidek "Kitobul tahorat"dan boshlangan va "Kitobul Hiyal" hamda "Adabul muftiy" bilan tugagan. Mazkur fatvo to'plami ham nashr etilmagan. Qozi Jakan al-Hindiy (vaf. 920/1514) qalamiga mansub "Xizonatul fatovo" nomli asar bor. Iftixoriddin Tohir ibn Ahmad ibn Abdurrahid Buxoriy (vaf. 542/1148) qalamiga mansub "Xizonatul fatovo" nomli asar VII jild qilib Dehli va Qohirada nashr etilgan bo'lib, aslida u muallifning "Xizonatul voqot" asari bo'lsa kerak.

"Navozil".

Muallifi Abu Lays Nasr ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ibrohim Samarqandiy (hijriy 383 sanada vafot etgan). Imom Abu Lays Samarqandiy bu kitobini imlo qilishdan hijriy 376 yilning jumadul avval oyi, juma kuni forig' bo'lgan.

2) "Fatovoyi Valvolijiy" (Valvolijiyning fatvolari).

Muallif haqida SHayx Miqdor ibni Muso al Firyuviy quyidagilarni aytadi: "Muallifning ismi-Abdurrahid ibn Abu Hanifa No'mon ibn Abdurrazzoq ibn Abdulloh. Kunyasi Zohiruddin Abul Fath. Nisbati Valvolijiy bo'lib, bu nisbat "vov"ning fathasi bilan, "lom" va "jim"ning sukuni bilan bo'lgan "Valvoj"ga nisbat bo'lib, u Balh va Toxoriston ortidagi Badaxshonga tegishli joy.

Qozi Zohiruddin Abul Fath 467 hijriy sanada Valvojda tug'ilib, Samarqandda yashagan.

Vafot etgan sanasi haqida ixtiloflar bo'lib, ba'zilar hijriy 540 sana desa, boshqa birovlar esa besh yuz qiriqinchi sanadan keyin deyishgan. Yoqut al Himaviy "Mo'jam ul Buldon"da qachon vafot etganini bilmasligini yozadi ". Demak, bizningcha rivoyatlarning quvvatlisi vafoti qiriqinchi yildan keyin bo'lgan bo'lsa kerak.

Imom Valvolijiy ikkita kitob tasnif qilgan, "Al Amoliy" va "Fatavo".

Fiqhni Balhda Abu Bakr al-Qazzoz Muhammad ibn Alini, Ali ibn Al Hasan Al Burhon al-Balhiy va Imom Abu Muhammad Muhammad bin Ayyub al-Qatvoniynig qo'lida

o'rgangan va Buxoroga kelib Sodrush SHahidning huzurida fiqhni o'rgangan.

3) "Xulosatul fatovo" (Fatvolar xulosasi).

Iftixoriddin Tohir ibn Ahmad ibn Abdurrahshid Buxoriy (vaf. 542/1148) asari.

Muallif ushbu asarning avvalida fatvo borasida "Xizonatul Voqe'ot" (Voqealar xazinasini) va "Kitobun-nisob" nomli asarlar yozganidan so'ng ba'zi do'st va birodarlari bu ikki asarni jamlab, o'zida qisqaroq hulosasini ifodalagan alohida bir asar yozishni iltimos qilishganda ushbu "Xulosatul fatovo"ni yozganini aytgan.

"An-Nutaf fil fatovo" (Fatvolar haqida qatralar).

Islom Abul Hasan Ali ibn Husayn So'g'diy (vaf. 461/1069) asari. Muxtasar, qisqa iboralar bilan tuzilgan, fatvo to'plamlaridan ko'ra fiqhiy matnlarga o'xshab ketadigan fatvo to'plami. Unda hanafiy faqihlarining fatvolari naql qilingani bois fatvo to'plamlari qato- ridan sanaladi. Asar ikki jild qilib nashr etilgan.

5) "Fatovoyi Kubro" va "Fatovoyi Sug'ro" tuzgan katta-kichik fatvolar to'plami.

Bu ikki kitobning nomini tarjima qiladigan bo'lsak, «Kichik fatvolar» va «Katta fatvolar» bo'ladi. Ya'ni fatvolar to'plamidan iborat ikkita kitob. Ushbu ikki kitobning muallifi imom Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Muoza Abu Muhammad Hisomuddin Sodrush-SHahiddir. Hijriy 483 sanada tavallud topgan. Boshqa manbada esa muallifni "Abu Muhammad Husomiddin Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza Husomush shahid Buxoriy (1090-1141)" deb keltirilgan.

U kishi fiqh ilmini otasi Burhonuddin Kabiyr Abdulazizdan o'rgangan. Ko'p harakat qilib, o'z zamonasining peshqadam olimiga aylangan.

Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza Abu Muhammad Hisomuddin Sodrush-shahid hijriy 536 sanada, safar oyida shahid bo'lgan. U kishini Qatvon voqeasidan keyin Samarqandda bir la'nati kofir qatd qilgan. Jasadi Buxoroga olib kelingan.

Bu zot "Hidoya"ning sohibi Burhonuddin Marg'inoniyning ustoz bo'ladi. Imom Burhonuddin Marg'inoniy ustoz Sodrush-SHahid haqida quyidagilarni yozadi: "Undan nazar ilmi va fiqhni oldim. Meni juda ham hurmat qilardi. O'zining xos shogirdlariga qo'shar edi. Uning "Kichik fatvolar" va "Katta fatvolar", "SHarhu Adabil Qoziy", "SHarhu Jome'us-sag'iy" va "SHarhun Nafaqot"lari bor".

"Fatovoyi Kubro" va "Fatovoyi Sug'ro"ni xorazmlik faqih Jamolul ayma Najmiddin Yusuf ibn Ahmad Xorazmiy Xosiy (vaf. 634/1237) yanada qisqartirgan.

6) "Fatovoyi Sirojiyya". (Sirojiddin fatvolari).

Abul Hasan Sirojiddin Ali ibn Usmon O'shiy Moturidiy Farg'oniy (vaf. 575/1179) qalamiga mansub fatvo to'plami. Kichik hajmli ushbu asarda boshqa kitoblarda uchramaydigan masalalarni qamrab olishga harakat qilingan.

Mazkur kitobning nushalaridan birida "Besh yuz oltmish to'qqizinchii yil muharram oyi, dushunba kuni O'shda, Ali ibn Usmon ibn Muhammadning qo'lida tugatildi" degan yozuv bo'lgan. Kitobni tadqiq qilgan olimlar unda boshqa kitoblarda kam uchraydigan nodir ma'lumotlar borligini ta'kidlaganlar.

Asar "Fatovoyi Qozixon" bilan birga Kalkutta va Laknauda nashr etilgan. Yana "Fatovoyi Sirojiyya" nomli asar "Faroizi Sirojiyya"ning muallifi Abu Tohir Sirojiddin Sijovandiyga (vaf. 596/1200) hamda Qoriul Hidoya laqabi bilan shuhrat qozongan Abu Hafs Sirojiddin Umar ibn Ali Kinoniy Husayniy Qohiriya (vaf. 829/1426) ham nisbat qilingan.

7) "Jome'ul fataviy".

Bu kitobning muallifi imom Nosiruddin Abul Qosim Muhammad ibn Yusuf Samarqandiy Hanafiydur. U kishi hijriy 556 yilda vafot etgan.

8) "Fatovoyi Attobiyya" (Attobiyning fatvolari).

Ushbu fatvo to'plamining boshqa nomlari "Javomeul fiqh" (Fiqh to'plamlari) va "Jomeul fiqh" (Fiqh to'plami) ham deb ataladi. Uning muallifi Zayniddin Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Umar Attobiy Buxoriy (vaf. 586/1190).

"Fiqhiy yo'nalishlar va kitoblar" asarida muallifning nomi Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad Attobiy Buxoriy Hanafiy ekanligi, "Attobiyya" Buhoro mahallalaridan birining nomi ekanligi keltirilgan.

"Kashfuz zunun" (Gumonlarni ochish)da "Fatovoyi Attobiyya"ning to'rt jildan iborat ekani aytilgan. Muallif asari muqaddimasida hodisa va voqealarda ehtiyoj tushadigan masalalarni yig'ishga harakat qilganini bayon etgan va 30 nafarga yaqin hanafiy faqihlarining nomlarini tilga olib, ularning fatvolaridan foydalanganini, istifoda asnosida ularning faqat nomlari yoki nisbalarini zikr qilib ketganini qayd qilgan.

9) "Fatovoyi Qozixon" (Qozixonning fatvolari).

Uni manbalarda "Fatovoyi Xoniya" yoki qisqacha "al-Xoniya" nomlari bilan ham zikr etiladi. Uning muallifi Faxruddin Qozixon Hasan ibn Mansur ibn Mahmud O'zgandiy Farg'oniy Hanafiydur (vaf. 592/1196). Unda voqe'likda ko'p sodir bo'ladigan masalalar to'plangan. Asar "Fatovoyi Sirojiyya" hamda "Fatovoyi Olamgiriya" bilan birgalikda nashr etilgan. Muallif bu kitobning ta'lifini hijriy 578 sana, muharram oyining uninchisi, chorshanba kuni boshlagan.

Hoji Xalifa "Kashfuz-zunun"da "Fatavoi Qozixon" kitobiga: "Bu mashhur va ma'lum kitobdir. Unga amal qilingandir. Uni ulamo va fuqaholar ko'p o'qiydilar. Hukm va fatvo ila bog'lik kishilarning ko'z o'ngidagi kitobdir. Bu kitobda ko'p sodir bo'ladigan hodisalar, hojat tushib turadigan masalalar va ummtning ishi tushib turadigan voqealar zikr qilingan", deb ta'rif berilgan. "Fatavoi Qozixon"ning muallifi uni "Rasmul muftiy" deb nomlangan muxtasar muqaddima ila boshlaydi va unda fatvo berishga oid qoidalarni bayon qiladi. Keyin fiqh kitoblarining odatdagi tartibiga binoan "Kitobut-tahorat"dan boshlab ketadi. Kitobda fiqhiy masalalar hanafiy mazhabi ulamolari ijihodlari asosida olib boriladi. Oyat va hadislardan dalil keltirilmaydi. "Fatavoi Qozixon" kitobining ikkinchi nomi "Xoniya"dir. Bu kitob ulamo va tolibi ilmlar orasida mashhur bo'lgan. SHuningdek, qozilik va muftiylik bilan mashg'ul bo'lganlar uchun zarur ko'llanma hisoblangan. "Fatavoi Qozixon"da o'sha vaqtlarda voqelikda ko'p uchraydigan va tez-tez hojat tushib turadigan masalalarning zikri kelgan. "Fatavoi Qozixon"da berilgan ma'lumotlar furu'ul fiqh kitoblaridagi tartib asosida bo'lgan.

10) "Fatovoyi Temurtoshiy" (Temurtoshiyning fatvolari).

Abul Abbos Zahiriddin Ahmad ibn Ismoil ibn Muhammad Temurtoshiy Xorazmiy (vaf. 601/1205) asari. Toshkent Davlat SHarqshunoslik instituti SHarq qo'lyozmalari markazi fondida uning qo'lyozma nusxasi mavjud. Maz- kur fatvo to'plami ham nashr qilinmagan.

11) "Zaxiratul fatovo" (Fatvolar zaxirasi).

Burhoniddin Sadrul Islom Mahmud ibn Ahmmad ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Muoz Buxoriy (1156-1219) asari bo'lib, "Zaxiratul burhoniya fil fatovo" nomi bilan ham yuritiladi. Muallif buni o'zining katta hajmli "Muhtul Burhoniya" asaridan qisqartirib tuzgan, buning o'zi ham ikki jildan iborat. Muallif ushbu asarida navodir masalalari va undan keyingi e'tiborli fatvolarni to'plashga harakat qilgan.

"Fiqhiy yo'nalishlar va kitoblar" asarida muallifni hijriy 616 sanada vafot etgani keltiriladi.

12) "Tatimmatul fatovo" (Fatvolar tugallanmasi).

Burhoniddin Sadrul islom Mahmud Buxoriy (1156-1219) asari. Uni "Tammatul fatovo" ham deyiladi. Asar fiqh sohasida muhim bo'lgan bo'limlar: tahorat, namoz, zakot, haj, nikox, taloq, bay' va ziyoratul quburga oid fatvolar maj- muasidan iborat. "Kashfuz zunun"da aytilishicha, mazkur asar aslida Husomush shahid (1090-1141) qalamiga mansub bo'lib, mavzularga, kitob va boblarga ajratilmagan bo'lgan. U keyinchalik noma'lum kimsa tomonidan chala tartibga solingan. Sadrul Islom uni birma-bir tuzatib, tartibga solgan, yangi mavzular va masalalar qo'shib qayta ishlagan. Mazkur fatvo to'plami nashr qilinmagan.

13) "Fatovoyi Zahiriya" (Zahiriddinning fatvolari).

Zahiriddin Muhammad ibn Ahmad ibn Umar Buxoriy (vaf. 619/1222) asari. "Fiqhiy yo'nalishlar va kitoblar" asarida muallifni Zohiruddin Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad Buxoriy Hanafiy deb tanishtiriladi.

U Buxoroda muhtasiblik qilgan va qozi bo'lgan taniqli hanafiy olimidir. U Zahiriddin Abul Mahosin Hasan ibn Ali Marg'inoniyning (XII asr) shogirdlaridan bo'lib, uning ham fatvo to'plami mavjud. Biroq Zahiriddin Buxoriyning fatvo to'plami mashhurroq va "Fatovoyi Zahiriya" nomi bilan shuhrat topgan. Unda Zahiriddin Marg'inoniy va uning otasi Zahiriddin Kabir

nomi bilan tanilgan Ali ibn Abdulaziz Marg'ioniy (vaf. 506/1112) nomlari hurmat bilan tilga olingan.

"Fatovoyi Zahiriya"ning muqaddimasi ilmning fazilati haqidagi iboralar bilan boshlangan. Muallifning o'zi yozishicha "Fatovoyi Zahiriya"da odamlarga foydalik bo'lgan ko'plab ma'lumotlar jamlangan.

14) "Yatimatud dahr fiy fatovo ahliil asr" (Asr aholisining fatvolarida zamona yagonasi).

Alouddin Abdurrahim ibn Umar ibn Abdulloh (Muhammad) Tarjumoni (vaf. 645/1247) asari. Mazkur fatvo to'plami 33 kitobdan iborat bo'lib, savol-javob tarzida tuzilgan. Muallif asar muqaddimasida o'z otasi Umar ibn Muhammad Tarjumoni va boshka o'ndan ortiq taniqli hanafiy faqihlarining nomlarini tilga olib, ularning fatvolaridan foydalanganini bayon etadi. Ayniqsa, "Voqeot" masalalaridan ko'proq foydalanganini zikr qilgan. Fiqhiy masalalar kimlardan so'ralgani, ular qanday javob berganlari yozilgandan so'ng muallif o'z fikrini ham berib ketgan va javoblarga o'zining munosabatini ham bildirgan. Mazkur fatvo to'plami nashr qilinmagan. Fiqhiy manbalarda uni qisqacha "Yatima" yoki "Yatimatul fatovo" ham deyiladi. Mazkur asarni xorazmlik Alouddin Muhammad ibn Mahmud ibn Muhammad ibn Hasan Xorazmiy Tarjumoni Makkiy (1197-1257) ham nisbat berilgan.

15) "Fatavoi Sayrafiyya" (Sayrafiyning fatvolari).

Bu kitobning muallifi imom Majduddin As'ad ibn Yusuf ibn Ali Buxoriy Sayrafiydir. U kishi "Ohi" laqabi bilan mashhur bo'lganlar. Muallifning ba'zi shogirdlarining aytishicha, u kishi qozi xukm chiqarish paytida javoblariga suyanadigan

imomlarning javoblarini yozgan. Mazkur javoblarning ba'zilari imomlarning kitoblarida yozilgan bulib, boshqalari ularning javoblariga taqqoslangan. Majduddin As'ad ibn Yusuf ibn Ali Buxoriy Sayrafiy bu kitobida avval o'tgan va keyin kelganlarning kitoblaridan ajoyib masalalarni tanlab olgan. Ammo javoblarni tartibga ham solmagan, saralamagan ham. Keyin ba'zi shogirdlari ularni saralab, tartibga solgan.

16) "Fatavoi Nasafiyya".

Bu kitobning muallifi Najmuddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiyydir. U kishi "Samarqand allomasi" laqabi ila mashhur bo'lgan. Hijriy 537 yilda vafot qilgan. Bu kitob Najmuddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiyyning o'zidan so'ralgan savollarga bergan javoblaridan iboratdir.

Natijalar. Yuqorida keltirilgan fatvo to'plamlari hanafiy fiqhining rivojida muhim ahamiyat kasb etgan. Ularning aksariyati nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun islom olamida keng o'qilib, foydalanilgan. Masalan, ***"Fatovoyi Qozixon"*** kabi asarlar qozilar va muftiylar uchun zarur qo'llanma hisoblangan. Shu bilan birga, bu fatvo to'plamlarida fiqhiy masalalar hanafiy mazhabi asosida batafsil yoritilgan.

Xulosa. Markaziy Osiyolik ulamolardan yozilgan fatvo to'plamlari islomiy huquq (fiqh) sohasida muhim manbalar bo'lib, ular musulmonlar hayotini tartibga soluvchi ko'plab masalalarni hal etishga xizmat qilgan. Ushbu kitoblar faqat diniy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lib qolmay, balki tarixiy va madaniy jihatdan ham qimmatli manba hisoblanadi. Bu asarlar fiqh ilmining keng qamrovini ko'rsatadi va Markaziy Osiyo olimlarining ilmiy merosini yuksak darajada namoyish etadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdulloev, SH. (2010). Islom huquqshunosligi tarixi. Toshkent: SHarq nashriyoti.
2. Ibn Kasir. (2000). Tafsir al-Kur'an al-Azim. Qohira: Dar al-Fikr.
3. Ahmadov, B. (2008). Fiqh ilmining rivojlanishi. Toshkent: Akademnashr.
4. Muhammad Yusuf. (2005). Hadis ilmi asoslari. Toshkent: SHarq nashriyoti.
5. As-Saraxsiy, A. (1993). Al-Mabsut. Qohira: Al-Azhar nashriyoti.
6. Usmon, M. (2007). Islom huquqi nazariyalari. Toshkent: Muharir.
7. Ali, I. (2011). Fatvolar tarixi. Dubay: Al-Huda nashriyoti.
8. Ibn Hajar Asqaloni. (1994). Fath al-Boriy. Beyrut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.
9. Xoliqov, J. (2015). Markaziy Osiyo allomalari va ularning merosi. Toshkent: Fan.
10. Karimov, SH. (2013). Din va huquq munosabatlari. Toshkent: Akademnashr.